

УДК 614:303.446.4(091)(477.54)

І.Ю. Робак

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ХАРКОВІ

У статті аналізується сучасний стан наукової розробленості історії охорони здоров'я в Харкові. Зроблено висновок щодо необхідності її подальшого дослідження.

Ключові слова: історіографія, історія міст, медична допомога, охорона здоров'я, Харків.

В статье анализируется современное состояние научной разработанности истории здравоохранения в Харькове. Сделан вывод о необходимости ее дальнейшего исследования.

Ключевые слова: здравоохранение, историография, история городов, медицинская помощь, Харьков.

The modern situation of scientific elaboration the history of public health in Kharkiv is researched in the article The conclusion is drawn about necessity of its further analysis.

Key words: historiography, history of cities, Kharkiv, medical care, public health.

Постановка проблеми. Охорона здоров'я в Харкові пройшла багаторічну історію, її вивчення має науково-теоретичний, пізнавальний і суто практичний інтерес. Воно допомагає краще зрозуміти джерела, предтечі тих чудових досягнень, яких домоглися харків'яни, глибше осмис-

лити шляхи й закономірності розвитку охорони здоров'я в нашій країні, дістати науку для використання найкращих напрацювань у практиці сьогодення.

На жаль, історія охорони здоров'я в Україні взагалі та в окремих її містах зокрема маловивчена. Дотепер не створено жодної узагальнюючої праці, де був би підсумований поступ

охорони здоров'я в Україні за будь-яку добу її розвитку, не кажучи вже про весь історичний шлях країни. Немає вичерпного дослідження історії охорони здоров'я і по переважній більшості українських міст, зокрема й по Харкову. Вивчення історіографічного доробку попередніх дослідників і обумовив вибір теми даної статті.

Мета статті. Метою статті є ретельний аналіз стану наукової розробленості історії харківської охорони здоров'я і доведення на підставі такого аналізу доцільності її подальшого студіювання.

Аналіз актуальних досліджень (виклад основного матеріалу). У літературі, присвяченій становленню і розвитку охорони здоров'я в Харкові можна ясно побачити три періоди, нерозривно пов'язані з історією країни: дорадянський, радянський і сучасний, або пострадянський.

Перші спроби проаналізувати історію харківської охорони здоров'я припадають на дожовтневий період. Дожовтневі автори розглядали насамперед медично-науковий бік історичного процесу під вузькоспеціальним (медичним) кутом зору. У дорадянській літературі було тільки окреслено низку питань, що потребували подальшого з'ясування істориками. При цьому у дожовтневих роботах зібрано та вивчено дані надзвичайно цікаві, їх авторам були доступні джерела, багато з яких до нас не дійшли. Отже, з точки зору фактографії вони, безперечно, дуже змістовні.

У процесі формування радянської історіографії (другий період) наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації охорони здоров'я на місцевому рівні у дожовтневий період, мало цікавила дослідників, бо сам досвід був неактуальним для радянської системи охорони здоров'я. У істориків склався певний стереотип: до Жовтневої революції в Російській державі не було державної охорони здоров'я, медична допомога надавалася переважно на комерційних засадах і незаможні трудящі були її позбавлені. А раз так, мовляв, то дорадянська охорона здоров'я не заслуговує на увагу [5, с. 11]. Позитивно оцінювати досягнення дорадянської охорони здоров'я не дозволялося. Причому, така позиція була характерна для всіх етапів розвитку радянської історіографії. Хоча траплялися й поодинокі винятки. Щодо розвитку харківської охорони здоров'я за радянських часів, то він усіляко прикрашався, досягнення часто перебільшувалися, а недоліки ховалися. Історія охорони здоров'я, як і в попередні часи, вивчалася переважно медиками з точки зору історії медицини [18, с. 7–11].

Проголошення України суверенною державою відкрило для істориків нові можливості, зняло табу, накладені на окремі тематичні ніші,

звільнило їх від пресу цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних досліджень. Історики відмовилися від усталених ідеологічних схем і звернулися до вивчення маловідомих сторінок історії України. Почався третій період історіографічного процесу вивчення історії охорони здоров'я в Харкові. Але, на жаль, він не приніс очікуваного прориву на цьому напрямі. Сучасні історики так само майже не звертаються безпосередньо до історії охорони здоров'я в Харкові. Небагато таких праць і в медиків.

У синтетичній монографії «Історія фармації в Україні» (Харків, 1999), зокрема, висвітлено основні віхи розвитку аптечної справи в Харкові, відповідно до основних етапів розвитку забезпечення ліками населення України [8]. Але авторам не вдалося уникнути прикрих фактографічних помилок. Вони стосуються часу відкриття та кількості аптечних закладів різних форм власності в Харкові, прізвищ перших харківських аптекарів [там само, с. 103, 104–106].

Ретельніше з історичної точки зору був підготовлений навчальний посібник «Історія фармації» М.Л. Сятині (Львів, 2002) [25]. Принаймні, в тих розділах роботи, де йдеться про Харків, усі наведені факти відповідають історичній дійсності. Відчувається, що відповідальним редактором видання працював відомий історик (О.П. Реєнт), рецензували посібник доктори історичних наук (професори М.Р. Литвин і Ю.І. Терещенко), а до друку його рекомендувала вчена рада Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Помітним явищем у розвитку урбаністичних студій останніх років стала колективна монографія «Історія міста Харкова ХХ століття» (Харків, 2004), видана до 350-річчя міста [7]. Перший розділ книги присвячений дорадянському періодові. В ньому розвитку охорони здоров'я, окрім санітарних заходів, не приділено уваги. Тут, на наш погляд, зберігся певний стереотип попередньої доби, коли вважалося, що дорадянська охорона здоров'я не заслуговує на увагу. Проте і в другому розділі, і в третьому, присвяченим історії міста в 1917–1945 рр., про охорону здоров'я всього декілька слів [там само, с. 237, 243–244, 363]. І тільки в розділах IV–VI з'являються окремі підрозділи, що висвітлюють розвиток повоєнної харківської охорони здоров'я [там само, с. 417–420, 497–505, 623–628].

До 200-річного ювілею Харківського медичного університету вийшли друком два святкових видання [3; 9]. У них знайшла відображення діяльність місцевої медичної професури та

університетських клінік у площині практичної охорони здоров'я.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення історії земської медицини в Україні. У зв'язку з цим на науковому просторі з'явилася певна кількість наукових досліджень, присвячених вказаній проблематиці [13; 21; 23]. У 2000-х роках захищено дві кандидатські дисертації з практично тотожними темами: Рогоза О.М. «Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.)» (Харків, 2002) [21] і Рубан Н.М. «Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.)» (Донецьк, 2004) [23]. Але в обох Харкову приділено дуже мало уваги. І це зрозуміло. Адже земська медицина опікувалася переважно селами. І автори дисертацій у своїх дослідженнях наголос роблять на наданні земствами медичної допомоги сільському населенню. Проте в одній своїй публікації у збірнику наукових праць Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, присвяченій дореформеній організації охорони народного здоров'я в Україні [22], О.М. Рогоза декілька разів торкнувся саме Харкова. У ній автор на широкому колі архівних джерел розглядає структуру і механізми керування охороною здоров'я в Україні, що входила до складу Російської імперії, зокрема в Харкові, до реформ 60–70-х років XIX ст.

Кандидатська дисертація С.П. Кармалюка, захищена 1998 р., досліджує діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр. [10]. Певна увага в ній приділена й харківській організації. Але йдеться, головним чином, не про її діяльність у сфері охорони здоров'я міста, а про створення комітету, підтримку його меценатами, підготовку сестер-жалібниць [там само, с. 5].

Докторська дисертація Д.М. Чорного, як і його монографія, присвячені дослідженню історії міст Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. [27; 28]. Чільне місце в них посідає Харків. Серед інших питань автор приділив певну увагу формуванню бюджету міста (зокрема витратам на медичну частину), санітарному облаштуванню, матеріальному становищу містян.

За роки незалежності України харківська преса поповнилась цікавими статтями про історію охорони здоров'я в Харкові [1; 12; 14; 24]. Напевно було б перебільшенням вважати, що ці публікації мають вагоме наукове значення, проте деякі аспекти сумнівні журналісти висвітлювали дуже ретельно, відшукавши цікаві факти. Але більш важливо інше. Поява таких публікацій у комерційній періодиці свідчить про зростання

інтересу громадськості до проблем історії харківської охорони здоров'я.

Отже, на підставі здійсненого історіографічного аналізу можна стверджувати, що сучасні українські дослідники не спалахнули цікавістю до визначеної проблематики. І все ж таки в останні роки фахові історики порушили монополію медиків на вивчення і висвітлення історії вітчизняної охорони здоров'я. Крім вищезгаданих О.М. Рогози і Н.М. Рубан варто назвати херсонську дослідницю О.А. Майстренко [13], харківську – Л.М. Жванко [6] і черкаську – І.В. Ткаченко [26]. Щодо Харкова, то історії його охорони здоров'я присвячені праці І.Ю. Робака і Г.Л. Демочко (Вишнякової) [2; 4; 11; 18; 19; 20]. Історики-професіонали розглядають історію охорони здоров'я не під суто медичним кутом зору, а з позицій соціальної історії, історії повсякдення і містознавства.

Отже, відбулося певне якісне зрушення, оскільки в працях істориків на перший план виходить соціально-історичний аспект, якому медики не приділяли належної уваги. Безперечно, позитивними ознаками творчого доробку вітчизняних науковців стають неупередженість та виваженість в оцінках, ретельний аналіз джерел як стосовно окремих регіонів, так і стосовно окремих проблем, а також посилення уваги до особливостей місцевої охорони здоров'я.

Окреме місце в історіографії проблеми посідають персоналії організаторів охорони здоров'я в Харкові. Перші такі розробки почали з'являтися ще в дорадянській літературі і виходили, як правило, до ювілеїв або на смерть видатних діячів харківської охорони здоров'я (Л.Л. Гіршмана, В.Ф. Грубе, І.К. Зарубіна; І.М. Оболенського, А.Г. Подреза, В.А. Франковського). Цю традицію було продовжено і за радянських часів. Але така література, природно, панегіричного типу, а замість серйозного аналізу діяльності в ній містяться емоційні твердження. Разом з тим низка студій у радянських медичних журналах досить ґрунтовно висвітлювала життєвий шлях і наукову діяльність стовпів охорони здоров'я в Харкові. Авторами були історики медицини, здебільшого медики. Тому в цих персоналіях наголошувалося на суто медичних досягненнях суб'єктів досліджень, а вже побіжно розглядалася їх інша діяльність (зокрема з організації охорони здоров'я) [18, с. 12–13].

Персоналії пострадянського періоду побудовані приблизно в такий же спосіб. Але, порівняно з більш, ніж сімдесятьма роками радянської влади, їх стало відчутно більше. Крім того, за часів незалежності України в цьому напрямку вже зроблено значний якісний

крок уперед. У листопаді 1997 р. Державна наукова медична бібліотека міністерства охорони здоров'я України випустила бібліографічний словник «Медицина в Україні: Кінець XVII – перша половина XIX століть. Вип.1: Видатні лікарі» [15]. Цим виданням практично була започаткована медична україніка. Такі видання несуть своєрідний відбиток процесу народження і зміцнення інтересу громадськості до різноманітних аспектів свого минулого, зокрема й історії охорони здоров'я. Цей випуск містить ґрунтовний історико-медичний матеріал, але до нього ще не було включено цілого ряду персоналій, знайдені відомості про яких були або мізерними, або вкрай суперечливими. Пошук необхідної інформації тривав. Знайдено було нові імена людей, які своєю самовідданою працею будували надійні підвалини для створення української охорони здоров'я. Таким чином, виявилася необхідність у виданні додаткового до першого випуску словника, який і вийшов у світ 2002 року [17]. Новий хронологічний період розпочато другим випуском словника [16]. До нього увійшли особи, чия активна діяльність припала на другу половину XIX – початок XX ст. За верхню хронологічну межу прийнято 1917 рік. На жаль, випуск доведений тільки до літери «К» за алфавітом прізвищ і подальший випуск словника припинився. В усіх трьох випусках чільне місце посів Харків, представлений досить великою кількістю імен, в тому числі й видатних організаторів охорони здоров'я. Слід визначити, що з історіографією персоналій справи значно кращі за історіографію проблеми загалом.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи загальний стан розробленості проблеми наголосимо, що деякі дослідження існують, але вони мають фрагментарний характер і не дають можливості сповна уявити собі процес становлення і розвитку охорони здоров'я в місті. Цей історичний досвід не проаналізовано належним чином і не узагальнено. До того ж, охорона здоров'я – це, взагалі, така сфера діяльності людей, яка чомусь дуже мало цікавить істориків. І до історії охорони здоров'я в Харкові зверталися переважно медики з точки зору історії медицини, і лише побіжно торкалися соціальної історії охорони здоров'я. Цей напрям їхнього літературного доробку розробляв історію охорони здоров'я як суцільно пов'язану з потребами медичної практики. Проблеми історії охорони здоров'я в Харкові розглядалися цими авторами під вузькопрофесійним кутом зору, без урахування загальноісторичного фону, без пов'язаності проблем охорони здоров'я в той чи інший

історичний період з іншими проблемами суспільного розвитку, тобто їх студії залишалися поза суспільно-історичним контекстом, що, втім, зовсім не зменшує їх наукового значення і цінності для медицини. Проте, оскільки автори-медики здебільшого висвітлювали питання з погляду історії медицини, а не соціальної історії охорони здоров'я, матеріал їх досліджень, доволі насичений медичними подробицями, істориками може братися лише до уваги, не претендуючи на всебічне охоплення проблеми. Таку однобокість у вивченні матеріалу тільки почали долати сучасні автори. Хоча, безумовно, розвідки істориків медицини у вказаному напрямі більшою чи меншою мірою перегукуються з розвідками цивільних істориків.

Тож, здійснений історіографічний аналіз наукового доробку із зазначеної проблеми дає всі підстави стверджувати, що історія охорони здоров'я в Харкові потребує більш ґрунтовного дослідження, а подекуди – зовсім нового бачення і трактування, насамперед, задля відновлення історичної об'єктивності та збереження і врахування позитивного практичного досвіду минулих поколінь, у даному випадку – в справі подальшого плідного розвитку медичної галузі. Слід зазначити, що незважаючи на чималий науковий доробок з окремих аспектів проблеми, комплексне дослідження розвитку охорони здоров'я в Харкові відсутнє. Таке дослідження, зважаючи на актуальність теми, на часі. Нагромаджені знання, здобутий досвід дослідницької роботи, нагальність питань, що об'єктивно потребують розробки, дають, на наш погляд, всі підстави для більш якісного вивчення історії харківської охорони здоров'я на сучасному науковому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов Ю. «Чистота предохраняет от многих болезненных припадков»: из истории здравоохранения города Харькова / Ю. Антонов // Панорама. – Х., 1995. – № 45, нояб.
2. Вишнякова Г. Л. Діяльність санітарно-епідеміологічних установ на Харківщині на початку 20-х років XX ст. / Г. Л. Вишнякова // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2006. – Вип. 24. – С. 132–136.
3. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т ; за ред. А. Я. Циганенка. – Х.: Харків, 2002. – 470 с. – На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. – Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.

4. Демочко Г. Л. Медична допомога на виробництві харків'янам на початку 30-х років XX ст. / Г. Л. Демочко // 36. наук. праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2009. – Вип. 34. – С. 87–88.
5. Дупленко К. Ф. Вивчення історії охорони здоров'я в Українській РСР / К. Ф. Дупленко // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. Дупленка. – К., 1957. – С. 7–14.
6. Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) / Л. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.
7. Історія міста Харкова XX століття / [редкол.: О. Н. Ярмиш (кер. авт. кол.) та ін.] – Х.: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
8. Історія фармації України / Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін. – Х.: Прапор: Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.
9. Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005 / за ред. А. Я. Циганенка]. – Х.: [ВПЦ «Контраст»], 2005. – 742 с., [7] с. іл. – На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.
10. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. П. Кармалюк ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1998. – 16 с.
11. Лісовий В. М. Історія охорони здоров'я в Харкові: навч. посіб. / В. М. Лісовий, І. Ю. Робак. – Х.: ХНМУ, 2008. – 178 с.
12. Майская Т. Они были первыми / Т. Майская // Городская газета. – 2000. – 26 окт. – С. 18.
13. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Майстренко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
14. Матвиенко П. «Милиція нравов»: один из рецептов харьк. врачей / П. Матвиенко // День. – 2004. – 13 мая. – С. 6.
15. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Вип. 1. Кінець XVII – перша половина XIX століть: біобібліогр. слов. / Держ. наук. мед. б-ка ; наук. консультант і фак. ред. С. М. Старченко. – К.: Медицина, 1997. – 240 с. – (Медична біографістика).
16. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Вип. 2. Друга половина XIX століття. Літери А–К: біобібліогр. слов. / Держ. наук. мед. б-ка ; наук. консультант і фак. ред. Ю. К. Дупленко. – К.: Фітосоціоцентр, 2005. – 616 с. – (Медична біографістика).
17. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Додатковий вип. 1. XVIII – перша половина XIX ст.: біобібліогр. слов. / Держ. наук. мед. б-ка ; наук. консультант і фак. ред. Ю. К. Дупленко. – К.: Телеоптик, 2002. – 136 с. – (Медична біографістика).
18. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Робак ; Національна Академія Наук України; Інститут історії України. – Київ, 2009. – 40 с.
19. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.
20. Робак І. Ю. Соціальне становище лікарської спільноти Харкова у 20-х рр. XX ст. / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 31. – С. 65–74.
21. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 11.11.2002 / Рогоза Олександр Миколайович. – Х., 2002. – 259 арк.
22. Рогоза О. М. Дореформена організація охорони народного здоров'я в Україні / О. М. Рогоза // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Х., 1999. – Вип. 3. – С. 143–152.
23. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 21.05.2004 / Рубан Надія Миколаївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 253 арк.
24. Саковская Л. Знать прошлое во имя будущего / Л. Саковская // Ліки і здоров'я. – 1995. – № 6, берез.
25. Сятиня М. Л. Історія фармації: навч. посіб. для вищ. навч. закл. / М. Л. Сятиня. – Львів, 2002. – 660 с.
26. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Ткаченко ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.
27. Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01: захищена 14.05.2008 / Чорний Дмитро Миколайович ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 511 арк.

28. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець – XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2007. – 304 с.